

Епітетика українських оберегових замовлянь

Хомік О. Є. Епітетика українських оберегових замовлянь. У статті розглянуто епітет як мовний засіб формування ознакового простору українських оберегових замовлянь. Вибір епітета та його функціональна семантика залежать від різних чинників – прагматики і семантики замовляння як особливого тексту народної культури, організації фольклорної моделі світу, впливу писемної літератури, насамперед релігійно-християнської. Характерними функціонально-семантичними ознаками епітетики є увиразнення міфологічної семантики загальнофольклорних епітетів, наголошення на неприродних властивостях суб'єкта замовляння, міфологічному характері окремих образів і атрибутів та різноаспектному описові об'єкта замовляння.

Ключові слова: епітет, оберегове замовляння, фольклорна модель світу.

Хомик Е. Е. Эпитетика украинских обереговых заговоров. В статье анализируется эпитет как языковой способ формирования признакового пространства украинских обереговых заговоров. Выбор эпитета и его функциональная семантика зависят от разных факторов – прагматики и семантики заговора как особенного текста народной культуры, организации фольклорной модели мира, влияния письменной литературы, прежде всего, религиозно-христианской. Характерными функционально-семантичными признаками эпитетов является подчеркивание мифологической семантики общефольклорных эпитетов, акцентирование внимания на неприродных особенностях субъекта заговора, мифологическом характере отдельных образов, атрибутов и различном описании объекта заговора.

Ключевые слова: эпитет, обереговый заговор, фольклорная модель мира.

Khomik O. E. Epithetics of Ukrainian chamble cabals. In the article the epithet is analysed as language manner of defining of signful space of Ukrainian chamble cabals. The choice of epithet and its functional semantics depends on different factors – pragmatics and semantics of cabal as special text of public culture, organization of folkloral model of the world, influence of written literature, first of all, religiously – christian. Jypical functionally – semantic signs of epithets are the underlining of mythological semantics of generally – folkloral epithets, accenting of attention on the unprofitable peculiarities of the subject of cabal, mythological character of separate images, attributes and different description of the subject of cabal.

Key words: epithet, chamble cabals, folkloral model of the world.

Із-поміж різних засобів поетики оберегових замовлянь особливу роль в організації структури і семантики тексту відіграє епітет. Саме епітет є показовим для виявлення специфіки тексту замовляння взагалі і оберегового зокрема, на що вже давно звернули увагу дослідники слов'янського фольклору та міфології [1; 6; 10; 12 та ін.].

За нашими спостереженнями, у текстах оберегових замовлянь вживається понад 250 різних епітетів, а епітетна характеристика стосується всіх основних образів, зображених у текстах: людини, божеств, тварин, демонологічних істот, природних об'єктів, абстрактних і часових понять, речей побуту тощо. Кожна з таких тематичних груп характеризу-

ється своїм набором епітетів, і кожний епітет може мати свої особливості в окремих тематичних групах.

Аналізуючи епітети, що вживаються в текстах оберегових замовлянь, зважаємо на такі моменти: 1) до складу будь-якої тематичної групи можуть уходити як продуктивні епітети, тобто повторювані в межах різних тематичних груп: *злий* (чоловік, люди, собаки, духи, вітри, туча, віри, сила тощо), так і непродуктивні, одиничні, що стосуються тільки певної тематичної групи: *курячий голос*; 2) серед епітетів різних тематичних груп зустрічаються загальнофольклорні (*червона калина, красна дівця*) і релігійно-книжні (*благословенна манна, Боже праведний*) епітети.

При цьому для характеристики відповідних образів уживається, як правило, широке коло епітетів. Так, наприклад, для епітетної характеристики природних об'єктів і локусів вживається понад 65 означень, що стосуються: 1) елементів ландшафту: *гай зелений* [3:314], *ліси глухий* [8:36], *поле чисте* [4:236], *гори круті* [3:297], *землі чужі* [3:314], *піски жовті* [3:296]; 2) водних реалій: *вода свічечна* [3:205], *води теплі* [3:297]; 3) рослин: *дуб венерський* [4:155], *дерево кедрове* [11:22]; 4) явищ природи: *бурі чорні* [4:50], *вітри злії* [4:50], *град лукавий* [3:297], *дощ великий* [11:9], *мороз великий*; 5) неба та небесних світил: *зорі ясні* [4:29], *місяць святий* [3:310], *сонце праведне* [3:311], *небо залізне* [7:507]; 6) природних об'єктів: *камінь білий ледь-камень білий* [7:8].

Природні об'єкти і локуси характеризуються здебільшого в текстах оберегових замовлянь за допомогою так званих постійних загальнофольклорних епітетів, «які згідно з усталеною у науці точкою зору вказують на типову ознаку того чи іншого об'єкта, тобто на ознаку генетично пов'язану з цим об'єктом і таку, що не додає нічого нового в означуване слово» [1:303]. Т. Агапкіна, наводячи для прикладу постійні кольористичні епітети і посилаючись при цьому на О. Панченка, наголошує на тому, що «будучи максимально нейтральними і постійними, ці і подібні до них фольклорні епітети все-таки зберігають здатність виражати символічне значення або абстрактні оцінки» [1:303].

Утім, на наш погляд, названими особливостями не вичерпуються характерні функціонально-семантичні риси постійного епітета в текстах замовлянь, у тому числі оберегових. Основною функцією кольористичних епітетів в українських оберегових замовляннях є підкреслення належності предметів до вищих по-

тойбічних сил, а також їх магічної ролі у здійсненні мети замовляння. Наприклад, епітети, що характеризують матеріал, з якого зроблені предмети, ґрунтовані на властивостях цього матеріалу і є магічними атрибутами надприродних сил: *сокира залізна* (святі), *ключі залізні* (святі), *ключі золоті* (Св. Юрій), *меч золотий* (Св. Юрій), *кубочки золоті* (ангели).

У зв'язку із продуктивним використанням епітетів в українських оберегових замовляннях виникає два принципово важливих питання. Перше стосується особливостей відбору певного епітета, друге – семантики епітетів.

Чинниками, які зумовлюють використання того чи іншого епітета, є, по-перше, особливості жанру замовляння взагалі і оберегового замовляння зокрема; по-друге, фольклорна модель світу, одним із чинників організації якої є епітет; по-третє, вплив на жанр замовляння писемної літератури, насамперед релігійно-християнської.

Загальні закономірності використання епітетів можна визначити, виходячи зі складників замовляння, до яких належить суб'єкт замовляння, об'єкт замовляння, уявлення про час і простір та ін.

Епітетна характеристика суб'єкта замовляння здійснюється з огляду на необхідність наголосити на його позитивних характеристиках, надзвичайних властивостях. У цьому зв'язку можна виділити епітети, семантика яких містить вказівку на неприродний характер суб'єкта замовляння, що підвищує функціонально-семантичну значущість самого означення. До таких епітетних сполук належать: *соколині очі, зуби вовчі, крила орлові, губи ведмежі, сила ведмедяча, сила змешина* тощо:

...Я вас, ворогів, не боюся! Заговорюю
вовчими зубами, ведмежими губами... [3:321].

З іншого боку, для характеристики суб'єкта замовляння використовуються цілком реалістичні, здебільшого загальнофольклорного походження епітети: *дужий легінь, щире серце* тощо:

...Я до вас іду з перцем та паскою, а ви до мене з ширим серцем та з ласкою... [3:317].

Із характеристикою суб'єкта замовляння тісно пов'язана позитивна характеристика надприродних істот як помічників ворожбитів, представлена релігійно-книжними епітетними сполуками: *Боже багатомилостивий, Боже багатотерпеливий, Господи вишній, Бог Святий, Бог єдиний, Бог живий, Боже милостивий, Боже праведний, Боже славний,*

Господи милосердний, Пресвятая Богородице, Святий Петро, Павло, Миколай, Гавриїл, Ілія, Григорій, Віра та ін.

Об'єкт замовляння цілком природно характеризується у негативному плані, що знаходить своє вираження у використанні численних епітетів із пейоративною семантикою. Серед небезпечних об'єктів замовляння найчастіше зустрічаються із відповідною епітетною характеристикою назви: 1) явищ природи (*бурі чорні, вітри злії, град лукавий*); 2) небезпечних людей (*чоловік злий, лихі лиходії*); 3) демонологічних істот (*дух злий, сила темна*); 4) представників тваринного світу (*злі собаки, чужі бджоли, чужі мухи*).

Важливим для розуміння ролі і місця епітетів у структурно-композиційній організації оберегового замовляння є вживання, пов'язані з характеристикою атрибутів, що належать суб'єкту замовляння та його помічникам. У цілому, беручи до уваги особливості смислового узгодження між означуванням словом і означенням, можна, на нашу думку, говорити про дві групи епітетів. До першої групи належать ті, що характеризують предмет за матеріалом, розміром, кольором і осмислюються як цілком реалістичні: *стіл тесовий, кіл осиковий, горілка палена, кубочки золоті* тощо. До другої групи зараховуємо епітети неприродні, міфолого-символічні: *вино кам'яне, сидло соколине*. Слід відзначити, що ті епітети, які характеризують предмет у цілком реалістичному плані, в оберегових замовленнях, як і в замовленнях взагалі, часто виконують подвійну функцію, що ґрунтується на синтетичній семантиці: атрибутивна характеристика предмета залежить не тільки від його природних властивостей, але й від того, кому належить цей предмет. Відтак епітет виконує водночас номінативну і символічну функції.

Ураховуючи семантику характеризованих за допомогою епітетів об'єктів, можна виділити кілька підгруп означуваних реалій: 1) назви речей побуту: *ключі залізні* [3:327], *замок булатний* [5:108], *поводи червоні* [3:267], *столи кам'яні* [3:184], *сидло соколине* [3:294], *ліжка сині* [3:314], *кіл осиковий* [3:318]; 2) назви одягу: *чоботи червоні* [11:19], *хустки білі* [4:343]; 3) назви зброї: *меч золотий* [3:267], *меч огненний* [11:19]; 4) назви страв і напоїв: *страви ситі* [4:50], *горілки палені* [4:50], *вино кам'яне* [3:184]; 5) назви предметів культу: *крестъ животворящий* [7:10], *хрест золотий* [3:125], *винецъ терновий* [7:199].

В окрему групу можна виділити епітетні сполуки, що означають абстрактні поняття, тісно пов'язані із пейоративною характеристикою об'єкта оберегового замовляння: *віри злі, мислі лихі, слова лихі, слово осуде, слово худе, мисль зла, речі лихі, напасті чорні, помисли недобрі, смерть нагла, ненависть людська, припадок злий* та ін. Такі словосполуки у семантичному плані протиставляються епітетним характеристикам суб'єкта замовляння, який зображується у цілому позитивно: *мислі добрі, добро велике, слово праве, слово добре, сила чесна, ласка добра, поміч легка* тощо.

Епітетика образів нелюдського світу різноманітна і неоднорідна за своїм складом. Центр «того світу» пов'язаний з образами дуба, каменя тощо: *дуб венерський, дуб дубнястий, дуб зелененький, дерево кедрове, камінь білий, камінь твердий, камінь зазяблий, ледь-камень бильй*.

У цілому всі епітети, що стосуються локусів і понять «того світу», так чи інакше імпліцитно містять вказівку на його потойбічність або ж належать до неприродного неживого світу. При цьому вищий світ змальовується переважно у світлих тонах. Наприклад, епітет *золотий* в силу своєї хтонічної природи (як метал) символічно співвідноситься в традиційній культурі взагалі і в оберегових замовленнях зокрема з потойбічним позитивним світом. «Це колір сакральності, верховенства, чудесності, тому найчастіше він поєднується з іншими атрибутами влади, царственості, особливої магічної сили» [9:265]:

Іде святий Григорій на сивому коні, на золотому сидлі... [3:294].

...буду (св. Юрій) злим тварам золотим мечем голови рубати, золотим ключем роти замикати... [3:267].

Таку ж функцію в оберегових замовленнях виконують й епітети *червоний* і *білий*:

Їхав св. Юрій на червоній горі, на червонім коні, червоні поводи ... [3:267].

Ой на морі, на окіяні, на острові, на Буяні, стоїть дуб, а на тім дубу стоять три стовпи дубовіє і на тіх стовпах білі білокаменні палати [3:327].

Нижній світ характеризується здебільшого у негативному плані за допомогою епітетів *пустий, жовтий, глухий, темний, пустий* тощо: *озера пустії, піски жовті, води жовті, теплі води, ліси глухії, ліси темні тощо*:

...Візьміть ви цю хмару на свої тонкі крила, занесіть за окіян-море. За теплі води, за круті гори, за жовті піски, щоб він там розстав, і пропав нині, прісно і во віки віков... [3:297].

Увиразнення семантики епітета як особливого роду текстів зумовлюється, на нашу думку, тим, що замовне слово може бути дійовим лише тоді, коли воно зберігає всю повноту своїх значень, не десемантизується. Проекція семантики замовляння як складного різнорівневого у семантичному плані явища на епітет приводить до того, що в переважній більшості означення, незалежно від того, складником якого мотиву воно є, з якими означуваними словами сполучається, акцентує одну із своїх семантичних ознак. Причому акцентуація ознаки може відбуватися у різних напрямках. Показовими у цьому зв'язку є функціонально-семантичні особливості епітета *червоний*. В одних випадках він максимально відновлює своє кольористичне значення (*червона кров*), в інших – виступає у своєму міфологічно-символічному значенні, вказуючи на ознаковий простір «міфологічного центру» (*гора*) або на атрибутику божества (*кінь, поводи, чоботи*):

Іхав св. Юрій на червоній горі, на червонім коні, червоні поводи... [3:267].

Постійний, здавалося б, нейтральний, загальнофольклорний епітет у структурі оберегового тексту не сприймається як такий. Як складник цілісного образу світу, вираженого певним текстом, постійний епітет акумулює в собі різні ознакові характеристики цього світу і тому часто сприймається як оцінювальний або ж максимально чітко і виразно реалізує своє оцінне значення. У фольклорі, точніше окремих його жанрах, що належать до пізніших форм народної словесності (пісні про кохання, історичні, чумацькі пісні), такі епітети, як *широкий, глибокий, цирий* та ін., є максимально десемантизованими. Натомість у замовляннях ці епітети набувають характерного для них значення. Наприклад, означення *широка* щодо дороги не тільки характеризує відповідні природні якості об'єкта, але й позитивно характеризує його, набуваючи конотативної аксіологічної семантики – «гарна», бо широкою дорогою йде Богородиця. Меліоративної семантики набуває і епітет *битий* у складі словосполучення *бита дорога*:

Іду я на суд дорогою битою, кам'яною... [3:310].

Натомість чорною дорогою, поганою ідуть злі сили:

Шовь св. Моисей чорною дорогою, а на зустріч ему 12 дивись-трясь... [2:150].

«У цьому випадку епітети, що визначають природні об'єкти і локуси, з'являються в замовляннях як результат внутрішньої проекції

функції замовляння на сам текст і тим самим корелюють із прагматикою замовляння» [1:303].

При аналізі епітетів слід зважати на те, що вони можуть виступати в різних своїх значеннях. У зв'язку з цим заслуговує на увагу функціонально-семантична класифікація епітетів, запропонована Т. Агапкіною. На думку дослідниці, епітети, що зустрічаються в замовляннях, поділяються на чотири групи: а) епітети симпатичні, або символічні, що співвідносяться зі змістом і функцією замовляння, а також основними його компонентами та образами і фактично підсилюють найбільш релевантні для даного замовляння властивості чи якості того чи іншого об'єкта, наприклад, епітетні словосполучення *права нога (рука, слово, плече, бік, око, дорога)* вживаються у замовлянні, що спрямоване на праве (позитивне) рішення суду; б) епітети магичні, основою яких є шукана якість певного об'єкта, тобто реалізація мети замовляння: (*мати*) *зуби міцні, як міцний дуб*; в) образно-моделюючі епітети, за допомогою яких утворюються багатогранні образи об'єктів. Вони виконують свою функцію тільки в сполученні з іншими, аналогічними за значенням епітетами, що належать до одного ряду (наприклад, образ нижнього потойбічного простору створюється за допомогою епітетних сполучень типу: *глухі ліси, темні ліси, жовті піски* тощо); г) номінативні епітети, що виконують функцію точного називання об'єкта й вичерпного перерахування всіх наявних об'єктів даного ряду: *очі білі, сині, червоні*. [1:301]. Утім, як свідчить аналізований матеріал, у багатьох випадках застосувати її без змін для характеристики епітетики оберегових замовлянь не видається можливим, оскільки окремі епітети можуть належати до двох груп, хоч провідною є певна функція, а значить, і його функціонально-семантична особливість. Наприклад, епітетна сполука *золотий хрест* в оберегових замовляннях виконує синкретичну функцію: по-перше, точно називає об'єкт (номінативна функція), по-друге, моделює вищий простір.

Очевидно, вибір епітета залежить від теми замовляння, орієнтації мовця на відповідну мовленнєву стратегію досягнення бажаної мети, що безпосередньо зумовлює актуалізацію того чи іншого означення, а також від особливостей міфопоетичної моделі світу, історичних традицій використання епітетів тощо.

Функціональні особливості епітета в оберегових замовляннях полягають і в його тек-

стотвірних функціях. Для замовлянь узагалі характерним є вживання так званого кумулятивного епітета. За нашими спостереженнями, кумулятивний епітет найбільшою мірою властивий для лікувальних замовлянь і меншою мірою для попереджувальних, власне оберегових. Із 300 текстів, залучених до аналізу, наскрізний (кумулятивний) епітет уживається тільки в 5 замовляннях. При цьому такий епітет уживається як у зачині, так і в основній частині оберегового замовляння. Показовим у цьому зв'язку є вживання епітета *святий* і *божій* як одного з визначальних чинників структурно-композиційного оформлення зачину в обереговому замовлянні:

Господу Богу помолюся і святому Миколаю, святому Михайлу і святій Пречистій, святому Вознесенію, святій Покрові і святому Юрію... [3:293].

На перший погляд, епітет *святий* є неодмінним атрибутом будь-якого імені святого, що зумовлюється впливом релігійно-християнської традиції на розвиток жанру замовляння. Але досліджуваний матеріал свідчить, що це не так: існують численні замовляння, в яких уживається лише ім'я святого або ж означення *святий* вживається лише раз і стоується всіх імен релігійно-християнських персонажів:

...Святий Петро, Павло, Миколай, Гавриїл, Ілія, Григорій, Віра, Надія, Любов, Варвара, Катерина, Параска, Килина, Хведора... [3:21].

В основній частині замовлянь кумулятивний епітет належить до тих складників поетики замовлянь, які визначаються специфікою міфопоетичної свідомості:

Ступаю правою ногою, Беруся правою рукою, Повертаюсь правим боком, Дивлюся правим оком, Із своєю правотою, Щоб усі судді були за мною [3:313];

Кам'яні сіни, кам'яні стіни, кам'яні столи, кам'яні пани, кам'яне вино п'ють... [3:184].

Неодноразове вживання епітета є одним із мовних засобів реалізації комунікативної стратегії мовця, здійснення відповідної ілюктивної мети. Досягнення бажаного стану речей досягається за допомогою неодноразового вживання певного епітета – «я хочу, щоб мої вороги закам'яніли» – відповідно наділяють атрибутом *кам'яний* всі реалії об'єктивного світу, означені в замовляннях; «я хочу виграти справу в суді» – тому неодноразово вживано епітет *правий*.

Розглядаючи семантику кумулятивного епітета у наведених вище композиційних конструкціях, не можна не помітити глибоких трансформацій їх семантики. Ця трансформація може бути пояснена так: природні об'єкти характеризуються типовими, властивими для них ознаками за допомогою цілком реалістичних епітетів (*кам'яна дорога*, *кам'яні сіни*). Тут фольклорне означення зберігає своє номінативне значення. По мірі розгортання тексту епітет сполучається з означуваними словами і характеризує їх у незвичайному плані (*кам'яні пани*, *кам'яне вино*), атрибутивна характеристика предмета постає у таких словосполученнях як така, що відхиляється від фольклорної моделі світу. У цьому випадку епітет утрачає своє предметне значення, його власна номінативна функція послаблюється, а відтак сам епітет набуває символічного значення.

Звичайно наскрізні епітети можна характеризувати і з іншої точки зору – як мовний засіб, що служить для створення континуальності, недискретності образу світу, коли останній мислиться як носій такої атрибутивної ознаки, яка бажана для мовця.

Обмежене вживання кумулятивного епітета в оберегових замовляннях зумовлюється, на наш погляд, його специфікою, що полягає у попередженні дії злих сил. Натомість у лікувальних замовляннях, спрямованих на знешкодження небажаної дії, яка вже відбулася, наскрізні епітети використовуються надзвичайно широко, причому існує безпосередній зв'язок між семантикою епітета і об'єктом замовляння. Так, кумулятивний епітет *червоний* вживається для зупинення крові, епітет *білий* – від більма, *чорний* – від пропасниці та ін. Утім, прямої залежності між атрибутивними ознаками об'єкта замовляння і семантикою епітета не існує. Так, наприклад, у замовлянні від небезпечної хвороби епітет *червоний* у структурі тексту утворює своєрідну рамку, вживається на початку і в кінці замовляння, а головним є епітет *чорний* як ознака «того світу», куди відсилається зла сила:

Золотнице, золотнице, добрий чоловіче! Ти тут не уживай, червону кров не спивай! Іди на Чорне море, там, де ніхто не ходить, де кури не заспівають, де люди не зачують, де дзвони не надзвонюють, де голос не заносять. Там для тебе чорні столи чорними скатертями застелені, чорні миски, чорні ложки накидані, чорна страва насиплена. Там то уживай, та й сюди до Івана не вертай! Бо тут сидить Михайл на воротах у червоних чоботях [3:129].

Отже, епітет належить до важливих засобів структурно-семантичної організації українських оберегових замовлянь. Це виявляється як у продуктивному вживанні окремих епітетів, так і в характеристиці широкого ко-

ла явищ дійсності, зображеного в замовляннях. Особливості семантики епітетних сполук тісно пов'язані з особливостями семантики та прагматики тексту всього замовляння.

Література

1. Агапкина Т. А. Эпитет в белорусских лечебных заговорах : функции и семантика / Т. А. Агапкина // Признаковое пространство культуры / [отв. ред. С. М. Толстая]. — М. : Индрик, 2002. — С. 301—337.
2. Ветухов А. Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова : (Из истории мысли) [вып. I—II]. / А. Ветухов. — Варшава : Тип. учеб. округа, 1907. — 522 с.
3. Ви, зорі-зориці : Українська народна магічна поезія : (Замовляння). — К. : Молодь, 1991. — 334 с.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис / О. Воропай. — К. : Оберіг, 1993. — 590 с.
5. Губко О. Українська народна магія і ваше здоров'я та благополуччя / О. Губко, М. Кметь. — Хмельницьк : Надія, 1992. — 172 с.
6. Еремина В. И. Метафорический эпитет : (Из поэтики фольклора) / В. И. Еремина // Известия АН СССР. — М. : АН СССР, 1967. — Т. 26, вып. 2. — С. 144—152. — (Серия литературы и языка).
7. Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : Очерки по этнографии края / Иванов В. В. — Харків, 1989. — 1 т. — 1012 с.
8. Мушинка М. З глибини віків. Антологія усної народної творчості українців Східної Словаччини / М. Мушинка. — Братислава, 1967. — 390 с.
9. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь : [передмова] // Українські замовляння. — К. : Дніпро, 1993. — С. 199—307.
10. Раденкович Л. Символика цвета в славянских заговорах / Л. Раденкович // Славянский и балканский фольклор. — М. : Наука, 1989. — С. 122—149.
11. Скуратівський В. Русалії / Василь Скуратівський. — К. : Довіра, 1996. — 733 с.
12. Топорков А. Л. Эпитеты в Олонецком сборнике заговоров XVII века / А. Л. Топорков // Признаковое пространство культуры / [отв. ед. С. М. Толстая]. — М. : Индрик, 2002. С. 338—377.